

ISSN
2547-989X

Sinop Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

Kitap İncelemesi

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8 (1), 545-552

Geliş Tarihi:05.12.2023 Kabul Tarihi:07.03.2024

Yayın: 2024 Yayın Tarihi:31.05.2024

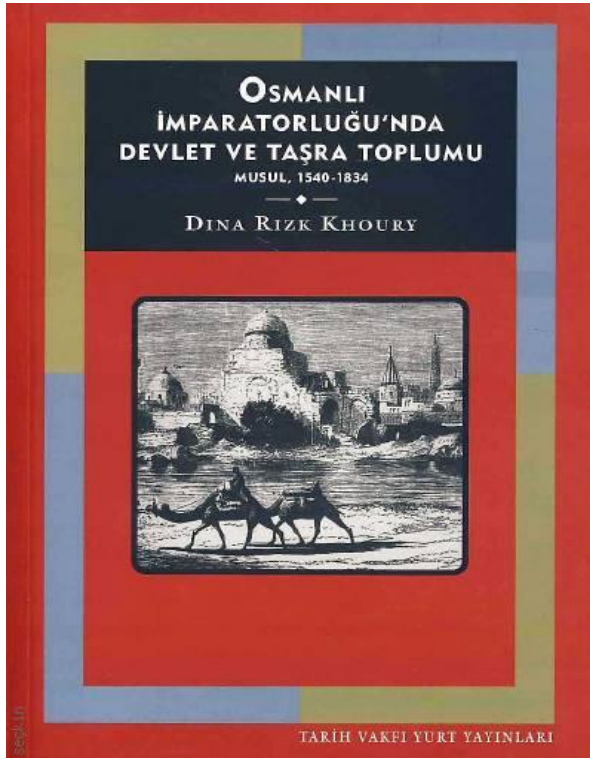
<https://dergipark.org.tr/sinopUSD>

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEVLET VE TAŞRA TOPLUMU MUSUL, 1540-1834

Dina Rizk KHOURY,

İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları, 2017, 330 s. ISBN: 978-9944-882-83-5.

Muazzez GÜNDÜZ OĞUL*

* Arş. Gör., Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, muazzez.gunduz@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8369-7912>

George Washington Üniversitesi'nde Tarih ve Uluslararası İlişkiler Profesörü olan Dina Rizk KHOURY aynı zamanda Kuzey Amerika Orta Doğu Çalışmaları Derneği'nin eski başkanıdır. Yazarın uzmanlık alanı Osmanlı Devleti ve Arap dünyasıdır. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumunu Musul, 1540-1834* adlı kitap, yedi farklı makaleden oluşmaktadır. Eser 1998'te yayımlanan İngilizce özgün baskısı ile The Turkish Studies Association tarafından verilen "Fuat Köprülü" ödülüne layık görülmüştür.

İlk bölümlerde Osmanlı Devleti'ndeki taşra yapısını değinen yazar, daha sonra Musul yerinde iltizam sistemini inceleyerek, öne çıkan seçkin kişilerin nasıl yerel yönetimde sivrilererek bölgede güç unsuru olduklarını ele almıştır. Diğer bir ifade ile klasik dönemden farklı olarak 18. yüzyılın siyasi yapısı içinde adem-i merkeziyetçiliğin yerelde nasıl şekillendiği kitapta ana tema olarak incelemiştir. Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılda öne çıkan malikane sistemi bugüne kadar pek çok araştırmacı tarafından çalışılmıştır. En genel manada malikane sistemi, merkezi yönetimden uzaklaşma eğilimlerini gösteren birçok davranış ve yerel uygulama kalıplarını ifade etmektedir. Bundan farklı olarak Khoury, malikane uygulamasını varlıklı kişilerin devlet gelir kaynaklarına yaptıkları yatırım olarak değerlendirmiştir. Yazara göre özel mülkiyet haklarının yaygınlaştırılması ile taşra toplumunun çoğunluğu Osmanlı sisteminin bir parçası haline gelmiştir.

Musul, su yolları üzerinde kurulmuş bir kenttir. Nehir, düşmana karşı doğal bir engeli ifade ederken, ticaret ve taşımacılığı öne çıkartmaktadır. Khoury bölgenin 16. yüzyıl başlarında Osmanlılar tarafından ele geçirilmesini yönetsel bir gücün varlığının kurulması olarak yorumlamıştır. Bu şekilde insan yerleşimleri, köylü-kentli nüfusun iktisadi ve yönetsel gereksinimlerini karşılayan köyler ile kasabalar etrafında örgütlenmiştir. Yazar kentin, kırsal alana göre ayrıcalıklı konumuna işaret etmiştir. Bu anlamda örnek verilecek olursa; aşiretlerin ödeyeceği vergiler yerel memurun temsilcileri aracılığı ile toplanarak, kırsal alandaki artı ürünün büyük bölümü kentteki en yüksek görevli elinde kalmış, bölgenin üretim ve tüketim merkezi olan

kent öne çıkmıştır. Khoury devletin kent lehine olan uygulamalarına rağmen 16. yüzyılda Musul'un art bölgesi kentin üstünlüğünde ezilmediğini öne sürmüştür. Yazara göre kent, çok sayıda kasaba ve köylerden oluşmakta, buna bağlı olarak kendi içinde iktisadi, idari, askeri ve kültürel bağlar ile örgütlenmektedir. Musul'un tarım ürünlerine olan taleplerinde yaşanan dalgalanmaları, alınıp satılan mal türlerindeki dolaşım ağını belirlemiştir. Khoury 16. yüzyılın ilk yetmiş beş yılında yaşanan nüfus artışı ve ulaşımdaki gelişmelere değinirken sonrasında yaşanan Celâlî isyanlarının, Safevilerle yaşanan savaş yıllarının ve bölgesel aşiret kavgalarının iktisadi bozulmalara yol açtığını ifade etmiştir. Yaşanan olumsuz şartlar sonucunda bölgede ekilebilir araziler daralmış, ticaret sarsılmış ve artık ürün azalmıştır. Bunun sonucunda ise Osmanlı Devleti, Musul art bölgesinde bozulan durumu hafifletmek için bir grup yerel seçkinin kırsal alandaki artık ürüne ulaşmasına imkân tanımıştır.

Musul art bölgesinde köylünün pazara ulaşmasının devlet görevlilerince sağlandığını ifade eden Khoury, devletin bu sayede köylü elindeki artık ürünü görevliler aracılığı ile aldığı altını çizmektedir. Kurulan söz konusu pazar ekonomisinde ise kırsal kesimdeki güçlü önderler kazanç sağlamaktadır. Köylü ürününün bir bölümü devlete gönderilmektedir. Bu işlemi ise ya bir sipahi ya da bir hükümet temsilcisi gerçekleştirmektedir. Tımarlı sipahiler tarım ekonomisinin büyümesinde büyük yarar sağlayanların başında yer almaktaydı çünkü topraklardan alınan vergilerin büyük bölümü onlar için ayrılıyordu. Yazar bu noktada Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda bölgedeki pek çok göçeri yerleşik yaşama özendirdiğinin ve onlara bir takım vergi affı gibi politikalar uyguladığına değinmiştir. Soylu olarak adlandırılacak peygamberler soyundan gelenleri yine belirli kapsamda ayrıcalıklar vererek uyumlu duruma getirmiştir. Yazara göre uygulanan politikalarla Osmanlı Devleti 16. yüzyılda bölgede hakimiyetini pekiştirmiştir. Bu yüzyılda bölgede nüfus artmış, ticaret gelişmiş, birçok bayındırlık faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Devlet aynı zamanda bölgeye önemli miktarlarda nakit ayırmıştır. Khoury askerlerin, düzensiz birliklerin ve yöneticilerin lüks tüketime yönelik mallar için bir pazar oluşturduğuna dikkat çekerken

devlet eliyle cami, imaret ve hastane gibi kamu yararına yönelik yapıları inşa ettiğinin altını çizmiştir. Bu kapsamda yapılan girişimlerin masraflarını gidermek için yaygın olarak kurulan vakıflar öne çıkmaktadır. Vakıfları işletmek için ise ulemadan bazı kesimler birbiri ile yarış haline girmiş, hatta 17. ve 18. yüzyılda iki ulema ailesi arasında çatışmaya sebep olmuştur. Söz konusu çatışmanın sebebi eyalet ve merkez hazinesine giden kırsal ve kentsel vergilerin bu tür vakıf binalarını yönetenler için ayrılmasından kaynaklı gelir yarışından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Yazar 16. yüzyıl sonlarında yaşanan Osmanlı-Safevi savaşları ile Celâlî isyanlarının, Musul'u savaş ve ordu ihtiyaçlarını karşılanması bakımından bir merkez konumuna getirdiğinden bahsetmiştir. Bu kapsamda merkezin Musul'un tarım ve zanaat sektörü ürünlerine talebi de artırmıştı. Celâlî isyanları 1580-1612 yılları arasında Anadolu'nun kırsal bölgelerinde ortaya çıkan birtakım ayaklanmalarını ifade etmektedir. İsyanda 16. yüzyılda yaşanan nüfus patlaması ile topraklarından kovulan köylüler ile Osmanlı ordusunda eyalet askerlerinin önemini yitirerek merkezden maaş alan kapıkulu askerlerinin önem kazanması sonucu tımarlı sipahiler etkin rol oynamıştır.

Khoury'a göre devlet aygıtında yaşanan ekonomik ve siyasi bunalımlar, 17. yüzyıl sonlarında yönetim sisteminde yeni bir yapılanmayı öne çıkartmıştır. Yaşanan mali sıkıntılardan dolayı Musul'da orta halli kentliler toprağa daha kolay erişebilir hale gelmişlerdir. Taşrada askeri ve yönetsel yapılanmanın mahiyetinde ise bir dönüşüm yaşanmış ve devlete bağlı yeni bir yerel sınıf oluşmuştur. Söz konusu kimse-ler maddi varlıklarına dayanarak, yörenin askeri güçlerini besleyip donatmak işini satın almışlar ve merkezi hükümetin nakit ihtiyacını karşılamışlardır. Yazar bu durumu kentli eşrafın kırsala egemen olması olarak yorumlamıştır.

Yazar 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyılda merkezi devletin içine düştüğü ekonomik ve siyasi problemlerin bazı yeni ekonomik politikaların hayata geçirilmesi ile sonuçlandığını ifade etmiştir. Bunlardan ilki merkezi devletteki seçkinlerin asker toplama ve orduların ihtiyaçlarını sağlama işinin her yörenin paralı insanlarına yük-

lemesidir. İkincisi ise yörenin büyüklü küçüklü para sahiplerine kırdan kentten mukataalar satılmasıdır. Khoury'a göre söz konusu uygulamalar bir yetki devri sürecini ifade etmektedir. Bu şekilde yönetici seçkinler varlıklı kişilerin kaynaklarına ulaşırken, varlıklı kişiler de devletin kaynaklarına yatırım yapıyorlardı. 18. yüzyıla gelindiğinde devlet artık paralı askerlerin doyurulup donatılması görevini de mültezimlere devretmiştir. Bu durum kimi tarihçilere göre eyaletlerde devlete karşı gelen ayanların ortaya çıkmasının önünü açarken yazara göre Musul'da adem-i merkeziyetçilik dışında yöre seçkinleri ile merkezi hükümet arasında bir uzmanlaşmaya meydan veriyordu. Khoury'e göre bu şekilde devlet askerleri silah altına alma, doyurma ve donatma işini yerel sermayedarlara vererek onların kasalarına ulaşabilme imkanına sahip olmuştur.

Musul yerelinde vali ve baş mültezim aynı kişiydi ve söz konusu makam birkaç haneden oluşan Celilzadeler sülalesinin çeşitli üyelerine verilmiştir. İfade edilen vali ve baş mültezimin aynı kişi olması, genel anlamda adem-i merkeziyetçilik olarak yorumlanırken, bu durum Khoury tarafından vali tekelindeki ayrıcalıkları daha büyük alanlara yaymak, Osmanlı otoritesinin sınır bölgelerine yerleşmesi olarak yorumlanmıştır. Örneğin sınır boyundaki köylü ve kentli nüfusun yerel mültezimler eliyle silah altına alınarak askeri örgütlenme içine katılması, Osmanlı devletine sadık yeni gruplar yaratıldığı şeklinde ifade edilmiştir. Yazara göre bu şekilde Musul sınır boyu toplumu Osmanlılaştırılmıştır.

18. yüzyılın genel olarak eyaletlerde siyasete girmiş hanelerin görüldüğü bir yüzyıl olduğunu ifade eden Khoury, hanelerin meşruiyetini ise büyük ölçüde şiddeti parayla destekleme ve örgütlemedeki yetenekleriyle ilişkilendirmiştir. Onlar Osmanlı taşrasında elde ettikleri konumlarını devam ettirmelerini şiddeti parayla alma ve şiddetten çıkar sağlama yeteneğine borçluydular. Söz konusu haneler hem iktisadi girişimciler olarak hem de siyasi ve askeri seferberlik araçları olarak kent ve kırsalda öne çıkmışlardır. Yerel haneler, silah altına alma ve sefere hazırlanma işlerine ne kadar çok hâkim olmuşlarsa, kırsal kesimler de asker toplama ve doyurma becerile-

rine bağılı olarak bu seçkinlerle bağı kurmuşlardır. Yazar 18. yüzyıldaki genel seferberlik halini, kentli siyasi hanelerin kırsal alana yayılmak ve burada hakimiyet kurmak için fırsat olarak gördüklerini ileri sürmüştür.

Musul yerelinde öne çıkan Celilzadeleri ele alan Khoury, onları Osmanlı Devleti'nin sık sık bölgedeki erzak ikmali ve buna benzer ihtiyaçları için başvurduğu hane olarak tarif etmiştir. Öyle ki 1775'de bölgede yaşanan karışıklıklar ile merkez Musul'un Celilzadeler soyundan gelme hem valisi hem de iaşe baş mültezimi olan kişiye mektuplar göndererek, Bağdat'ın erzak ihtiyacını karşılaması istenmiştir. Bu dönemde klasik dönem boyunca tımarlı sipahiler aracılığı ile köylüden hane başına toplanan vergi gelirleri devlet için yetersiz olmuştur. Bunun yerine birkaç hanenin bir araya gelmesiyle oluşan birimlerden alınan vergiler ortaya çıkmıştır. 17. yüzyıla gelindiğinde söz konusu vergilerin toplanma görevi en yüksek teklifi veren kişiye iltizam olarak verilmektedir. Bunun yanı sıra aynı olarak toplanan malların fiyatı ve dağıtımı üzerinde devlet yerine denetim sahibi olan mültezimlerdir. Bu dönemde hisar-kasabaları ayakta tutan vergileri toplama işi büyük sermaye kaynaklarına sahip mültezimlere aittir. Bu kişiler vergi gelirini toplama ve tahsis etme hakkını satın alıp, adamları aracılığıyla işlerini tamamlamışlardır. Askeri birliklerin, kalelerin giderlerini karşılamak ve menzilhaneleri bütünlemek üzere ayrılacak çeşitli vergi gelir kaynakları mevcuttur. Vergi kaynaklarının büyük bölümünü, eyalet yöneticileri ve onların temsilcileri ile kısa süreli iltizama verilerek denetim sağlanmıştır. Devletin bu şekilde nakit para ihtiyacını karşılanması para sahibi kişileri yönetsel ayrıcalıklı konuma yerleştirmiştir. Artık çok sayıda mukataa, İstanbul'a karşı sorumlu, bağımsız ve çoğu yörenin yerlisi olmayan kişilere iltizam olarak verilmektedir.

Gelir kaynaklarını toplamada ve tahsis etmede uygulanan politikaların Musul toplumu üzerinde bazı değişiklikler yarattığını ifade eden Khoury, artık valilik makamına atanmada yetenek ve bilgiden ziyade mukataa için ödenecek meblağın önemli hale geldiğini belirtmiştir. Bu tür vergileri toplamak için ise valiler belirli sayıda adam tutmak ve asker beslemek durumunda kalmışlardır. Merkezin nakit para ihtiyacı arttıkça eyalet vergilerini toplama hakkı mültezimlere satılmış ve Musul'da

bu kişiler aynı zamanda vali olarak öne çıkmıştır. Musul uç boyu kentinde Abdül Celil oğulları gibi mültezimler, Güney ve Orta Irak art bölgesinin büyük bölümünün aşiretlerinin denetime girdiği bir dönemde öne çıkmıştır. Yazar Celilzadeler'in Musul yerelinde hem iâşe sağlama konusunda hem de büyük malikanelere sahip olmaları ile merkezin ihtiyaç duyduğu bir sülale olduğunun altını çizmiştir. Musul'da valilik makamının bu ailenin tekeline girmesi, onların yönetsel alanlardaki hakimiyetini güçlendirmiş ve yaptıkları yatırımları kökleştirmişti.

Ailenin kurucusunun Abdül Celil olduğunu ifade eden yazar, resmi kaynaklarda bu aileye ilk olarak 17. yüzyıl sonlarında rastlanıldığını belirtmiştir. Aile, servetini mevki satın almaya adarken, kısa sürede yeniçeri birliklerinin başına geçmiştir. Vergi toplama ve iâşede önemli görevler edinen Celilzadeler, daha sonra Musul ve Kerkük çevresindeki köylerin yaşam boyu vergilerini toplama hakkını elde etmiştir. Celilzadelerin genel olarak devletin askerine erzak temin etmesi banker ve tüccarları organize etmelerine bağlıdır. Bu aslında sosyal ağ kapsamında değerlendirilebilmektedir çünkü orduları doyuracak ürünleri satın alınabilecek bölgelere aktarmak bu kişilerin işidir. Celilzadelerin konumlarını büyük oranda kentsel ve kırsal mukataalar üzerindeki denetimlerine bağlı olduğunu belirten Khoury, bu sebeple 18. yüzyıl boyunca sahip oldukları mukataaları yaygınlaştırarak büyüttüklerini ifade etmiştir. Yazar, Celilzadelerin sahip oldukları düzenli-düzensiz eyalet askerlerinin savaş dönemlerinde devlet ve yöre halkıyla ilişkilerini belirlemede önemli olduğunu ayrıca belirtmiştir. Bununla birlikte siyasi hanelerin kırdı ve kentte şiddeti yönetmedeki güçleri 18. yüzyılın ikinci yarısında önem kazanmıştır. Yüzyılın ilk yarısında kırsal alanda yaşayan halk silah altına alındığı zaman bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun ve onun eyaletteki savunucularının korunması amacıyla yapılmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısında yerel siyasi hane ile devlet arasında bazı problemler yaşanmıştır. Celilzadelerin artık daha önce olduğu gibi devlete hizmet etmede isteksiz davrandığını belirten yazar, güçlerini artırmak isteyen hanelerin bu dönemde tarım üretimine, hayvancılığa ve kırsal alanda zanaatkar sektöründeki üretime büyük yatırım yaptıklarını dile getirmiştir. Bu durum kırsal alanda söz konusu hanelerle ilişki içine

girmeyen halk kesimleri ile köye yatırım yapmış küçük-orta mukataa sahibi eşraf için olumsuzluk yaratmıştır. Toprak sahibi seçkinlerin baskısından bunalanlar, denetime maruz kaldıkça şiddet ortaya çıkmıştır. Tahıl ticaretinin ise tekel altına alınması merkezi hükümetin çıkarlarına ters düşmüştür. Hükümet iaşe sağlama sorununu, yeni iaşe vergileri ile sağlamaya çalışmış, bu durum ise köylülerin mültezimlere daha da borçlanması ile sonuçlanmıştır.

Khoury merkezi devletin varlığını savaş örgütlenmesine ve para kaynağı bulma becerisine dayandırmıştır. Yazar 17. yüzyılın sonlarından başlayarak devletin asker iaşesini ve askerleri donatıp doyurulmasını belirli yönetsel değişikliklerle yerel sermaye sahiplerine bıraktığını ifade etmiştir. Bu ise devlet ile sermaye sahipleri arasındaki ilişkinin merkezin borç para almasına ve iktisadi kaynaklara el atmasına sebep olmuştur. Musul yerinde Celilzadeler, devletin gelir kalemlerine yatırım yaptıkça büyük iktisadi ve siyasi ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Yazara göre iltizam sistemi ile merkezi devlet Musul'da ekmeğin tümünü yerel güçlere bırakarak kendisi yalnızca kalan kısımlarla yetinmek durumunda kalmıştır.

Dina Rizk Khoury, 18. yüzyıla dair genel yargıdan ziyade devletin mali kaynaklarının aktarımını adem-i merkeziyetçilik olarak değil, taşra toplumunun daha büyük bir kesiminin Osmanlılaştırıldığı bir süreç olarak farklı bir bakış açısıyla yorumlamaktadır. Yazarın ifadesiyle, Musul'un kentsel ve kırsal toplumlara, devletin dizginleri daha sıkı tuttuğu erken modern dönemlere göre, adem-i merkeziyetçilik yüzyılı denen 18. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı sistemiyle daha iyi bütünleşmiştir.

Kaynakça

Khoury, D. R. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul, 1540-1834*, İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları.